

TARİX

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.9>

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

İSMAYIL HACIYEV

NAXÇIVAN DİYARINDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ MUXTARİYYƏT STATUSUNUN ƏLDƏ EDİLMƏSİ (1917-1921-ci illər)

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının süqutundan sonra ölkədə baş verən hadisələr və bunun Cənubi Qafqaza təsiri, burada baş verən hadisələr, Naxçıvanda hakimiyyət strukturlarının yaradılması, Cənubi Qafqazda üç respublikanın yaranması, erməni daşnaklarının Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları, azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasəti, naxçıvanlıların erməni basqınlarına qarşı inadlı mübarizəsi, böyük dövlətlərin ikili siyasəti, bu siyasətə qarşı Müsəlman Milli Şurasının, görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri tədqiq edilmişdir. Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində qorunub saxlanması üçün referendumun keçirilməsi, onun nəticəsi, B.Şahmurovun siyasi mübarizəsi, Naxçıvan diyarına Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsində iki mühüm beynəlxalq konfransın qərarları və bunların əhəmiyyəti araşdırılaraq mühüm nəticələrə gəlinmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan diyarı, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Komissarlığı, Müsəlman Milli Komitəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Moskva və Qars müqavilələri.*

Giriş: Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 illik yubileyinin Azərbaycanın, habelə bölgənin tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və onun xalqımızın həyatında əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alan Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: “2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur.

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır... Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir”.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dövrlərdə Naxçıvan nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın digər dövlətləri üçün də çox böyük coğrafi-siyasi və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, bu ərazini “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün cəhdlər göstərmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirmişlər. Çətin və mürəkkəb mərhələlərdən keçən Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, ona muxtariyyət statusu verilmişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu

qazanması bu bölgədə 1917-1921-ci illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin, onlara təsir edən daxili və xarici amillərin, əhalinin inadlı mübarizəsinin, referendumun nəticəsinin və iki mühüm beynəlxalq müqavilənin sayəsində olmuşdur.

Cənubi Qafqaz bölgəsində baş verən hadisələr. Naxçıvanda hakimiyyət strukturlarının yaradılması. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi proseslər, xüsusən, Birinci dünya müharibəsinin nəticələri, Rusiya imperiyasının dağılması, siyasi həyata yeni müstəqil dövlətlərin gəlməsi Naxçıvan diyarının da taleyində dərin iz buraxmışdı. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də ikihakimiyyətlik meydana gəlmiş, bu diyar bir sıra dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur [37, s. 90].

1917-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistanı ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qaniçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə edilmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə – Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Naxçıvan diyarının əhalisi hələ o vaxt öz qəti fikrini belə ifadə etmişdi: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz” [11, v. 12].

Fevral inqilabı keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda da tamamilə yeni siyasi şərait yaratdı. 1917-ci il martın 9-da diyarda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM) verildi [38, s. 68]. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün təsis edilmişdi, ancaq qanunvericilik hüququna malik deyildi. Komitənin sədri V.A.Xarlamov, üzvləri isə M.Y.Cəfərov, K.Abaşidze, M.Papacanov və A.Çxenkeli idi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin 1917-ci il 26 aprel və 18 iyun tarixli qərarları ilə Naxçıvana iki müvəkkil (B.Maqsudov, Mxitaryants) təyin edildi [32, s. 37].

Naxçıvan, Culfa və Ordubad şəhərlərində Müsəlman və Erməni milli komitələri yaradıldı. Bu komitələr faktiki olaraq yerli idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməyə başladılar. Eyni zamanda, onlar öz silahlı qüvvələrini yaratmaq məqsədi ilə əhali arasında fəal iş aparırdılar.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə gürcü menşevikləri, Azərbaycan müsavətcıları, erməni daşnakları və sağ eserlərinin nümayəndələri Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdilər. Belə qərar qəbul edildi ki, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya hökuməti yaradılsın. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı [43, s. 71]. Gürcü menşeviki E.P.Gegeçkorinin rəhbərlik etdiyi hökumətdə 10 komissarlıq təsis edilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq və Türkiyə ilə münasibətləri nizamlamaqdan ibarət idi.

Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması ilə Naxçıvanın inzibati idarəçiliyində əsaslı dəyişiklik baş vermədi. Diyarda Zaqafqaziya Komissarlığının müvəkkilliyi fəaliyyət göstərsə də, yerlərdə əsas hakimiyyət yenə də milli komitənin əlində idi. Naxçıvan şəhərində isə Qarışiq Komitə fəaliyyət göstərirdi.

Ərzincan barışıqı imzalandıqdan sonra (1917, 18 dekabr) rus qoşunları Naxçıvanı tərk

etdi. Onların malik olduqları silah-sursat erməni daşnakları ələ keçirdi. Yerli azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilər kifayət qədər silah-sursat üstünlüyünə malik idi. Rus komandanlığı erməniləri silahlandırdığı halda, müsəlmanlara silah verməkdən imtina edirdi.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq daşnakların silahlı dəstələri Naxçıvanın bir çox kəndlərini yerlə yeksan etmiş, çoxlu dinc əhalini qırılmışdı [40, s. 15]. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndinin erməniləri 22 nəfər müsəlmanı qətlə yetirdilər. Martın əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qarşıdurma qızışdı. Naxçıvan şəhərindəki döyüşlərdə azərbaycanlılar özlərini müdafiə edirdilər, bölgənin digər yerlərində vəziyyət ağır idi. Kəndlərdə yerli müsəlmanlar silahlı erməni dəstələri qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdılar.

Osmanlı komandanlığı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin davam etdirildiyini daşnaklara xatırladıb türk ordusunun müsəlmanların qırılması təqdirində sadəcə müşahidəçi olmayacağını bildirdi. Türkiyə silahlı qüvvələrinin Qafqaz ordusu Baş komandanı Mehmed Vehib paşa öz ordusuna hücum əmri verdi. Osmanlı ordusunun bütün cəbhə boyu irəliləməsi fevralın 23-də Zaqafqaziya Seyminin açılmasına kimi davam etdi [41, s. 13]. 1918-ci il fevralın 23-də Zaqafqaziya Komissarlığının əvəzinə yeni orqan – Zaqafqaziya Seymi yaradıldı [46, s. 90]. Həmin il aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. A.Çxenkelinin başçılığı altında 12 nəfərdən ibarət yeni hökumət yaradıldı [46, s. 107-108].

Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması. Cənubi Qafqaz bölgəsində baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya Federasiyasının süqutu və üç müstəqil dövlətin – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratdı. Naxçıvan bölgəsinin qarşılaşdığı problemləri həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin ərazi iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu.

Erməni tərəfin Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik siyasəti aparmasına baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası Ermənistan nümayəndələrinin yardım üçün müraciətlərini qəbul edərək əzəli Azərbaycan şəhərini – İrəvan şəhərini onlara paytaxt kimi güzəşt edilməsinə razılıq verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, "... biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşdıq" [12, s. 51-52]. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi. Bu xeyirxahlıq erməni tərəfini yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürməkdən çəkindirmədi. Ermənistan hökuməti bütün İrəvan quberniyasını, Qars vilayətini, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının bir hissəsini (o cümlədən keçmiş Dağlıq Qarabağı – İ.H.) özünün ayrılmaz hissəsi elan edərək, əhalinin 62,5 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvana da iddia etdiyini bəyan etdi [10, v. 1-2].

Osmanlı dövləti nümayəndələri ilə Batumda aparılan danışıqlarda türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [43, s. 168]. 4 iyun 1918-ci il tarixdə imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 9 min kv. km ərazisi olan bir dövlət oldu.

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan “Aleksandropol quberniyası” hüduqlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana vermək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağa, eləcə də İrəvan quberniyasının Naxçıvan bölgəsinə olan iddialarından imtina etsinlər [17, v. 47].

1918-ci ilin may-iyun aylarında ermənilər və Andronikin başçılığı ilə erməni yaraqlıları Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutur, Naxçıvan əhalisinə qarşı vəhşi hərəkətlərini davam etdirir, yaşayış məntəqələrinə basqınlar edir, etnik təmizləmə siyasəti aparır, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə məlumatlar yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

Türk hərbi heyətinin Naxçıvana gəlməsi və yeni idarəetmə sisteminin yaradılması.

Erməni daşnakları Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərini və Culfanı işğal edən zaman – 1918-ci il mayın 17-də kapitan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbi heyəti Naxçıvana gəldi. O, bölgəyə gəldikdən sonra Naxçıvanı gözlənilən erməni təcavüzündən qorumaq üçün yerli gənclərdən könüllü qoşun hissələri təşkil etməyə başladı.

Batum müqaviləsini əsas götürən Osmanlı dövləti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Türkiyə hərbi komandanlığı Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan IX Orduya Naxçıvana kömək etməyi tapşırırdı. IX Ordunun tərkibində olan XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəlində erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşdı. İyul ayının 20-21-də baş vermiş döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi, Culfa isə azad edildi [30, s. 65-66].

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sistemə uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı [26, s. 71-75]. Alay komandiri Sürəyya bəy qəza rəisi təyin edildi. Sürəyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerində jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Jandarm komandanlığına Məhəmməd Əli xan, onun müavini Qəni bəy Vəzirov, Bələdiyyə idarəsinin rəisi Cəfərqulu xan, üzvləri isə Hacı Abdulla Şeyxov və Tağı Nağdalıyev təyin edildilər. Ədliyyə məhkəməsinə isə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəliağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərlinski təyin olundular [26, s. 72]. Bir müddət sonra ordunun Təbrizə gətməsi ilə əlaqədar, Sürəyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin olunmuş, o isə öz növbəsində bir sıra inzibati dəyişikliklər etmişdi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etdi, yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri təşkil edərək onlara hərbi təlim keçməyə başladı.

1918-ci il avqustun 1-də Osmanlı imperatorluğunda kolorduların (xüsusi korpusların – İ.H.) təşkili və cəbhələrdə aparılan yerdəyişmələrlə əlaqədar Naxçıvan bölgəsinin müdafiəsi Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan I Qafqaz kolordusuna tapşırıldı, IX və XI diviziyalar onun tərkibinə qatıldı. Avqustun 7-dən Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir paşa bölgənin müdafiəsi üçün bir sıra tədbirlər gördü və bununla da erməni silahlı qüvvələrinin yenidən Naxçıvana hücum etmələrinin qarşısı alındı [32, s. 62].

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Türkiyə Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı

ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb idi. Türk qoşunu ölkəni tərk etmək ərəfəsində – 1918-ci il noyabrın 3-də (bəzi mülahizələrə görə 18-də – İ.H.) sabiq Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının əsasən üzvlərindən ibarət Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı [26, s. 82-84]. Kazım Qarabəkir paşa bu cümhuriyyətin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına kömək məqsədi ilə bölgədə türk ordusundan ibarət əsgər və zabıt saxlanılmasına icazə verdi. Polkovnik Xəlil bəy bu cümhuriyyətdə Türkiyəni təmsil edirdi. Gələcəkdə erməni hücumlarından qorunmaq üçün türk komandanlığı burada güclü və sabit hakimiyyət yaratmağa, könüllülərdən ibarət hərbi qüvvələr qurmağa, müsəlman əhalisini təşkilatlandırmağa başlamışdı. Bu məqsədlə Naxçıvan şəhər əhalisinin ümumi yığıncığında Müsəlman Milli Şurasının yenidən təşkilinə, əhalinin silahlandırılmasına, müdafiə işlərinin sürətləndirilməsinə qərar verilmiş, Naxçıvanı tərk edən Əli Şəfiq bəyin yerinə Mirzə Nəsrullah Əmirov yerli hökumətin başçısı təyin edilmişdi [26, s. 83-84].

İngilis hərbi qüvvələrinin Naxçıvana gəlməsi və mövqelərinin bəlli olması. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan bölgəsinə çox az miqdarda ingilis hərbi qüvvələri gətirildi. Bir neçə gündən sonra mayor Vilyam Gibbon Naxçıvana gəldi. Onun gəlişinin əsas məqsədi erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz-Türk Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur [31, s. 45-46]. V.Gibbon Naxçıvan hökumətinin səlahiyyətli şəxsləri ilə görüşündə erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, onları buradakı evlərində yerləşdirmək üçün gəldiyini bildirsə də, müsbət cavab ala bilmədi və geri qayıtdı [30, s. 156].

1919-cu il yanvarın 19-da Fridrix Lautenin başçılığı ilə daha bir ingilis heyəti Naxçıvana gəldi [32, s. 87]. F.Lauten Milli Şura üzvləri ilə görüşdükdən sonra münaqişənin qəti həllinə və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinədək bu ərazilərin ingilis komissiyası tərəfindən idarə olunacağını, müsəlmanların silahlı qüvvələrinin Arazdəyən stansiyası və Sədərəkdə, erməni hərbi hissələrinin isə Arazboyu Yayıda qalacağını bildirdi [6, v. 7-8].

1919-cu il fevralın əvvəllərində Qafqazdakı ingilis hərbi komandanlığının əmri ilə F.Lauten Naxçıvan rayonunun general-qubernatoru təyin edildi. Polkovnik F.Lautenə səlahiyyət verilmişdi ki, “əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən qonşu rayonları da öz general-qubernatorluğuna birləşdirə bilər” [32, s. 88]. İngilislər dəmiryolu, poçt, teleqrafı nəzarətə götürmüş, yerli əhalidən vergi toplanması hüququnu əllərinə keçirmiş, hərbi qüvvələrini Naxçıvan, Culfa, Şahtaxtı və Dəvəlidə yerləşdirmişdilər [47, s. 57]. İngilislər özlərini bitərəf elan etmələrinə baxmayaraq, Naxçıvanın Ermənistanı qatılması ideyasını müdafiə edirdilər. Milli Şuranın sədri Cəfərqulu xan və üzvləri 1919-cu il fevralın 26-da general-qubernator F.Lautenə məktub göndərərək bölgənin müsəlmanların iradəsinə əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə etiraz edir və göstərirdilər ki, “müsəlmanlar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər” [13, v. 2].

İngilis missiyası ermənilərin Naxçıvana qarşı işğalçılıq hərəkətlərinə nəinki mane olmur, əksinə erməniləri silahlandırır. Onlar bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təkliflərini irəli sürürdülər [47, s. 59].

1919-cu il 3 aprel tarixindən F.Lauteni Con Simpson əvəz etdi. Yeni general-qubernatorun fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın Ermənistanı tabe etdirilməsi daha da sürətləndi. Onun bilavasitə göstərişi ilə əhalidəki silahlar yığılmağa, Osmanlı təbəələri bölgədən çıxarılmaya başlandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Naxçıvana göndərilmiş polkovnik Ququşovun başçılığı ilə zabıt heyətindən Naxçıvanı tərk etmək tələb olundu [28, s. 66].

Naxçıvanın erməni idarəsinə verilməsinin ilk mərhələsini Britaniyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı Devi aprelin 17-də Xatisyan ilə Gümrüdə müzakirə etdi. Erməni komandiri Dronun Naxçıvanı silah gücünə tabe etdirmək haqqında planı Devinin Simpsonla görüşündə bəyənildi [30, s. 167-168]. General Tomson da onların bu məqsədlərini qəbul etdi. Tomson erməni rəhbərlərinə təklif edirdi ki, Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəkdir.

Bölgənin Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi yolunda atılan ən mühüm addımlardan birini də ingilis generalı Devinin mayın 2-də Naxçıvana səfəri təşkil edir. Mayın 5-də Devi Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və Naxçıvanın sayılan adamları ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarının Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiklərinə görə onun hakimiyyətinin tabeçiliyinə keçməli olduqlarını bildirdi [8, v. 4]. Naxçıvan müsəlmanları Ermənistana birləşməkdən qəti imtina etdilər və bunu açıq zorakılıq kimi səciyələndirdilər. Onlar qəti olaraq bildirdilər ki, erməni hökuməti tanınmayacaq, ermənilərə xidmət edənler edam ediləcək, əhalinin bölgədən çıxmasına icazə verilməyəcək. Biz yeganə hakimiyyət orqanı olaraq yaradılan Milli Komitəni tanıyıyıq [26, s. 121].

İngilislərin bu rayonları ermənilərə vermək fikrindən dönmədiklərini görə naxçıvanlılar bir sıra şərtlər irəli sürdülər. Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi zorla ayrılmış vilayətlərin vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı [17, v. 30-32]. Azərbaycan hökumətinin və yerli müsəlmanların bununla əlaqədar etirazları ingilislər tərəfindən qəbul edilmədi.

Mayın 14-də general Devi və Ermənistanın Baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvana gəldilər. Onları Kalbalı xan, Milli Komitənin üzvləri qarşıladılar. Onlar şəhərdə əhali ilə görüşlərində naxçıvanlıların barışmaz mövqeyinin şahidi oldular. Belə ki, Q.Xatisyan müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin – ingilislərin iradəsi ilə Naxçıvanın müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi fikrini söyləyərkən tədbirdəki ağsaqqalların kəskin etirazları ilə qarşılaşdı. Naxçıvanlılar öz etirazlarını həmçinin, yazılı surətdə Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandanlığına, Ermənistan, Azərbaycan və müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə bildirdilər. Lakin azərbaycanlı əhalinin etirazları əməli nəticə vermədi və bölgənin əhalisi iyulun sonlarına qədər erməni “idarəçiliyi” altında yaşamalı oldu. Mayın ortalarında Ermənistan hökumətinin qərarı ilə daşnak Varşamyanın başçılığı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Daşnaklar yalnız Naxçıvan şəhərinin bir hissəsini və dəmiryolu ətrafındakı əraziləri nəzarətdə saxlaya bilmişdi. Qəzalarda hakimiyyət yerli liderlərin əlində idi. Şərura zabit Həmzəyev, Naxçıvanın şimal sahəsinə Bəhram xan Naxçıvanski, Ordubada Səmədbəyov nəzarət edirdi [47, s. 62].

1919-cu ilin mayın ortalarından iyulun sonlarına qədər – təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni “idarəçiliyi” peyda oldu. Həmin müddət çoxlu mühüm siyasi hadisələrlə zəngin olub naxçıvanlıların ermənilərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi ilə səciyələnilir [32, s. 139]. Azərbaycanlı əhali bir sıra mülahizələri, xüsusilə, bütün işlərin müttəfiq dövlətlər adından görüldüyünü, Devi və Xatisyanın vədlərini nəzərə alaraq əvvəlcə ermənilərə müqavimət göstərmədi. Lakin Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri həmin dövrdə bölgədə baş verən siyasi hadisələr barədə məlumatda yaranmış şəraitdə onların tutduqları mövqeyi belə izah edirdi: “Baxmayaraq ki, hazırda Naxçıvanda erməni mülki qubernatoru və

general-qubernatoru vardır, biz hamımız, Naxçıvan rayonunun sakinləri öz təşkilatlarımızı dağıtmamışıq və ingilislərin buradan getməsinə və Zəngəzur qəzasının Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmasını gözləyirik. Azərbaycan bu qəzanı ələ keçirən kimi biz onlarla birləşib ələ həmin gün ermənilərə təklif edəcəyik ki, öz avadanlıqlarını bizim ərazidən yığıdırsınlar, əgər biz buna sülh yolu ilə nail olmasaq, silaha əl atacağıq, çünki biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik...” [18, v. 16].

1919-cu il iyunun sonu – iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə başladı. Ermənilər ingilislər hələ bölgədən çıxmamış Naxçıvan məsələsini öz xeyirlərinə həll etmək məqsədilə bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmək, etnik tərkibdə ermənilərin sayını artırmaq, ölkədə hərbi səfərbərlik aparmaq üçün Naxçıvan bölgəsinə əlavə qoşun hissələri yeridilməsinə başladılar. Bunun müqabilində naxçıvanlılar da ingilislərin çıxmasından istifadə edərək erməni “idarəçiliyi”nə son qoymaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər.

Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsl müharibəyə çevrilən azadlıq mübarizəsinə başladı. Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində könüllü partizan dəstələri ermənilərə qarşı uğurlu əməliyyatlar aparır, onların qüvvələrini sarsıdırdı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 minə çatırdı [30, s. 205]. İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndə M. Təkinski vasitəsi ilə Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara geniş siyasi, diplomatik və maliyyə yardımı göstərirdi [33, s. 148-149].

Ermənilərin bölgədəki ağılığına son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr 1919-cu il iyul ayının son on günlüyündə baş verdi. Naxçıvan şəhəri ətrafında, Şahtaxtı, Yengicə və Noraşen stansiyalarında hərbi sursat cəhətdən daha üstün olmalarına baxmayaraq, erməni qüvvələri məğlub edildilər, çoxlu silah və sursat, zirehli qatar ələ keçirildi. Şahtaxtıda erməni qarnizonu və Naxçıvandakı qoşunlara köməyə gələn Humba paşanın – “Yapon”un eşelonu darmadağın edildi. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu, 5 zabit, 95 əsgər əsir alındı, 600 tüfəng qənimət götürüldü.

General Şelkovnikovun qüvvələri Naxçıvan şəhərində bir müddət müqavimət göstərsə də iyulun 24-də o, şəhəri tərk etməli oldu. Ordubad bölgəsi üç günlük döyüşlərdən sonra ələ keçirildi. Düşmənin Vedidə möhkəmlənmək cəhdi də baş tutmadı, ermənilər burada 4 min canlı qüvvə itirdi.

Naxçıvan bölgəsində ingilislərin “himayəsi” altında silah gücünə yaradılmış erməni “idarəçiliyi” iflasa uğradı və biabırçılıqla başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N. Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən də Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək təbii orqanizm saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi [32, s. 155].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsindən qovulması regionun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini 11 avqust 1919-cu il tarixdə buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi [32, s. 159].

Erməni işğalına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində hakimiyyət üç qüvvənin: Azərbaycan hökumətinin bölgədəki nümayəndəsi – general-qubernator S. Cəmillinskini, Türkiyənin hərbi nümayəndəsi Xəlil bəyin və Kalbalı xan və onun tərəfdarlarının əlində idi. Bölgənin ermənilərdən azad edilməsində onlar birgə mübarizə aparsalar da hakimiyyət bölgüsündə, diyarın idarə edilməsində, xarici oriyentasiya və s. məsələlərdə onlar arasında kəskin fikir ayrılıqları var idi.

General-qubernator S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xəttini yeridir və diyarın Azərbaycanla əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı. Naxçıvan bölgəsində öz mütləq hakimiyyətini qurmağa və müstəqil fəaliyyət göstərməyə çalışan Kalbalı xan və 1919-cu ilin yayında yenidən Naxçıvana qayıtmış, bölgəni Türkiyənin nüfuz dairəsinə qatmağa çalışan Xəlil bəy arasında münasibətlər kəskinləşmiş, onlar arasında ziddiyyətlər yaranmışdı. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, rütbəsi artırılmış Kalbalı xanı isə onun köməkçisi, eyni zamanda, Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin etmişdi [28, s. 85]. S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu yüksəltmək və çoxhakimiyyətliliyə son qoymaq üçün bölgəyə nizami qoşun hissələrinin göndərilməsini, yerli xəzinənin pul vəsaiti ilə təmin edilməsini və s. kimi addımların atılmasını hökumətdən xahiş edirdi.

Naxçıvan diyarının idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq və onun sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət orqanları fəaliyyətə başlamışdı. Bu problemlər içərisində qaçqınlar problemi xüsusi yer tuturdu. Erməni hökumətinin təcavüzkar siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasından Naxçıvan ərazisinə pənah gətirmiş qaçqınların sayı 70 mindən artıq idi [9, v. 4]. Bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi və təmin olunması üçün B.Şahtaxtinskiyin başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradıldı [29, s. 37-39].

“Bitərəf zona” yaradılmasına cəhd. 1919-cu ilin yayında Naxçıvan bölgəsində ingilislərin mövqələrinin zəiflədiyini görən ABŞ burada daha fəal siyasət yeritməyə başladı. Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmaq uğrunda İngiltərə ilə rəqabətə girən Birləşmiş Ştatlar Şimali Azərbaycanın, xüsusi ilə də Naxçıvan bölgəsinin strateji mövqeyinə mühüm əhəmiyyət verir, ermənilərin bu diyarı ələ keçirmək niyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, müxtəlif vasitə və üsullarla bölgədə möhkəmlənməyə çalışırdı [31, s. 228]. ABŞ əsasən, daşnakpərəst mövqedən çıxış etsə də, bölgəyə kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, yerli azərbaycanlı əhalinin çox güclü müqaviməti, AXC hökumətinin prinsipial mövqeyi və s. görə ikili siyasət yeridirdi. Belə ki, 1919-cu il avqustun 22-də Paris konfransının Ermənistanı Ali komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel Ermənistandakı çıxışında daşnakların bu qəzalara qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını müdafiə etdiyini bildirmişdi. Avqustun 29-da Bakıda Baş nazir N.Yusifbəyli, Xarici İşlər naziri M.Cəfərov və b. ilə görüşündə bölgənin Azərbaycanın idarəçiliyində saxlanacağını elan etmişdi [31, s. 228].

1919-cu ilin sentyabrında V.Haskel Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən “bitərəf zona” yaradılması layihəsini Azərbaycan hökumətinə təqdim etdi. Bu layihəyə görə “bitərəf zona” polkovnik V.Haskelin təyin etdiyi amerikalı qubernatorun idarəsində olmalı idi. “Bitərəf, yaxud neytral zona” yaradılması haqqında Haskelin birinci layihəsi yerli hakimiyyət orqanlarının tamamilə Amerika qubernatoruna tabeliyini nəzərdə tuturdu. Bu layihəyə görə Şərur və Naxçıvan qəzaları amerikalı qubernatorun başçılığı ilə müttəfiqlərin idarəsi altında olan zonanı təşkil etməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti V.Haskelin layihəsini qəbul edə bilməzdi. Hələ 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə AXC hökuməti Naxçıvan general-qubernatoru yaratmış və Bəhram xan Naxçıvanskini oraya qubernator təyin etmişdi [7, v. 2]. Xarici İşlər naziri M.Cəfərovun V.Haskelə göndərdiyi teleqramda “bitərəf zona” yaradılmasına qəti etiraz olunur, bölgənin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verilirdi.

V.Haskelin layihəsi əsasında Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılması yerli

azərbaycanlı əhalinin də kəskin etirazına səbəb oldu. Onların nümayəndələrinin 1919-cu il sentyabrın 9-da Haskelə təqdim etdiyi tələbnamədə, eləcə də həmin ilin oktyabrın 1-də Naxçıvanda S.Cəmillinskinin, Xəlil bəyin və Kalbalı xanın V.Haskelin nümayəndəsi A.Robenzonla görüşündə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Vedibasar və Milistan əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu, bu ərazilərin iqtisadi, siyasi, mədəni və strateji cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və öz qanları ilə azadlıq qazandıqlarını nəzərə çatdırmışdı [19, v. 73].

Müttəfiqlərin Ali komissarının Azərbaycan üzrə müvəkkili Ceyms Rey 1919-cu il oktyabrın 16-da Müsəlman Milli Şurasına və Kalbalı xana göndərdiyi məktubunda Naxçıvan və Şərur rayonlarının müttəfiq idarəçiliyində saxlanıldığını, orada Amerika general-qubernatorluğunun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmond L.Dellinin ona başçı təyin edildiyini və oktyabrın 23-də Naxçıvana gəlib vəzifələrinin icrasına başlayacağını çatdırırdı [45, 1919, 23 oktyabr].

1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn C.Rey S.Cəmillinski, Kalbalı xan və Xəlil bəylə görüşündə V.Haskelin Naxçıvanda general-qubernatorluq yaradılması haqqında bəyanatını elan etdi. Bəyanatda, həmçinin bölgədə yaşayan xalqların sayına görə erməni və azərbaycanlılardan ibarət Mərkəzi Şuranın yaradılması, bölgədən Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının çıxarılması, dəmiryolun və teleqrafın qubernatorun nəzarəti altında qalacağı, idarəetmə xərclərinin yerli büdcə hesabına ödənilməsi bildirilirdi [18, v. 76]. Lakin Naxçıvan rəhbərləri öz mövqelərində qalaraq C.Reyin təkliflərini qətiyyətlə rədd etdi. Ertəsi gün ictimaiyyətin geniş nümayəndələri amerikalı nümayəndələr ilə görüşündə də əhalinin yalnız Azərbaycan hökumətini tanıdığı amerikalı nümayəndələrin nəzərinə çatdırıldı. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinin güclü müqaviməti ilə rastlaşan C.Rey Delinin burada general-qubernator kimi deyil, müttəfiqlərin Ali komissarlığının nümayəndəsi kimi qalması ilə razılaşdı.

Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində amerikalıların bölgəni “bitərəf zona”ya çevirmək və orada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq yolu ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxdı. Məqsədlərinə nail ola bilməyən Amerika nümayəndələri 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı birdəfəlik tərk etdilər [14, s. 121].

Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət və sovetləşmə. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başladı. Erməni daşnakları tərəfindən bütün sərhəd boyu Naxçıvan mahalının Vedibasardan Ordubada qədər bölgəyə hücum üçün hazırlıqlar görülür, nizami silahlı qüvvələr cəmləşdirilirdi. 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün daşnak Ermənistanı yeni cəhd göstərdi. Naxçıvan rəhbərləri arasında birliyin olmaması vəziyyəti çətinləşdirirdi. 1920-ci ilin martında Cavid bəyin xahişi ilə Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymur bəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət yeni türk qoşun hissəsi gəldi [31, s. 62]. Kalbalı xanın, Ədib bəyin, Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılığı ilə yerli azərbaycanlılar erməni quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər və İrəvanın 8 km-liyində qədər çatdılar [30, s. 274].

Türkiyə milli azadlıq hərəkatının liderləri Antantanın işğalçılıq planlarına qarşı mübarizədə yeganə müttəfiq Sovet Rusiyasını görür və onunla yaxınlaşmağa can atırdı. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında əlaqənin, ancaq Naxçıvan ərazisi vasitəsilə mümkün olacağını başa düşən Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycanda bolşevizmin hakimiyyətə gəlməsində maraqlı olmuş, XI Ordu ilə sıx əlaqə yaradılmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və bolşeviklər hakimiyyətə gəlməklə Şimali Azərbaycan sovetləşdirildi. Aprel çevrilişindən sonra Ermənistan hökuməti bildirdi ki, əgər Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, o da Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsinə razılıq verir. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov bu təklifi rədd edərək, Culfa və Naxçıvanın sovet qoşunları tərəfindən dərhal tutulmasını və Azərbaycana birləşdirilməsini təkidlə tələb edirdi.

Erməni basqınlarından cana doymuş yerli əhali 1920-ci ilin iyulunda məktubla N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik” [22, s. 252].

Beləliklə, iyulun 28-də Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnqilab Komitəsi (M.Bektaşov, A.Qədimov, A.Bağirov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev, Q.Əsgərov, N.Nəcəfov) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərilən məktubda deyilirdi: “Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir” [20, v. 3].

1920-ci ilin oktyabrında G.Əsgərov Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri təyin olunur və 10 şöbə yaradılır.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Bu dövrdə Sovet Rusiyası yenə ikili siyasət yeridirdi. Bir tərəfdən erməni daşnak qüvvələri ilə müharibə aparır, digər tərəfdən isə onlarla danışıq aparırdı. Məhz Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da daşnak Ermənistanı ilə barışıq sazişi imzalandı [2, v. 171-172]. Sazişə görə tərəflər hərbi əməliyyatları dayandırmalı, erməni qoşunları Şahtaxtı-Xok-Əznəbürd-Sultanlı, daha sonra Küküdən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan demarkasiya xəttində dayanmalı, sovet qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı tutmalı idilər. Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmiryolundan ermənilər qeyri-hərbi məqsədlər üçün istifadə edə bilərdilər. Beləliklə, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının məsələsi müzakirə olunur, Ermənistanla danışıqlarda Sovet Rusiyası onun adından çıxış edirdi.

Erməni tərəfi Dərələyəz, Zəngəzur, Ordubad, Şərur, Şahtaxtı ərazilərinə basqınlar edir, onları tutmağa çalışırdı. Türk və sovet qoşunları ilk dəfə olaraq ermənilərə qarşı birgə döyüş girdi və daşnakları məğlub etdilər. 1920-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bütün Şərur qəzası ermənilərdən təmizləndi [32, s. 264].

Çox qərribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu Ermənistanla müharibə apardığı halda, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir...” [21, v. 1; 39, s. 103].

Sovet Rusiyası Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək, öz nüfuz dairəsinə almaq üçün Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistana verməyi planlaşdırırdı. Bu yolla həm də Ermənistanı sovetləşdirmək istəyirdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın bu böl-

gəsinə dair planlarını İ.Stalinin 1920-ci ilin noyabrın 9-da Bakıdakı çıxışında dediyi bu sözlər də təsdiqləyir: “Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa, vermək olar” [15, v. 30].

İ.Stalinin bu fikri özünü çox gözlətmədi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi istiqamətində konkret addımlar atılmağa başlandı.

Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi [35, v. 6]. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusiyanın diktəsi ilə yazılmışdı və “iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafeələrinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Bəyanatda deyilirdi: “...Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir” [35, v. 6].

Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvan. 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saray bulağı – Ararat stansiyası – Araz çayı – Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistanın müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulurdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur-Şahtaxtı-Naxçıvan-Culfa yolu və İran-Maku-Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [3, v. 86; 27, s. 4-5]. Səkkiz maddədən ibarət Gümrü sazişinin üçüncü maddəsində göstərilirdi ki, Rusiya Sovet hökuməti Ermənistanın 1920-ci il oktyabrın 23-nə kimi sahib olduğu aşağıdakı ərazilərini – İrəvan quberniyasının, Qars vilayəti hissəsinin, Zəngəzur qəzasının, Qazax qəzası hissəsinin, Tiflis quberniyası hissəsinin “Sovet Erməni Respublikasının” tərkibinə daxil olduğunu mübahisəsiz təsdiq edir [1, s. 63].

Q.Orconikidze dekabrın 2-də Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi barədə Rusiya rəhbərliyinə məlumat verir və həmin gün RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” adlandırır.

Bu məlumatdan xəbər tutan Naxçıvan əhalisi kəskin etirazlarını bildirir və buna yol verməyəcəklərini bəyan edirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Hərbi İnqilab Komitəsinin üzvü, Ədliyyə komissarı Behbud ağa Şahtaxtinski dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvan şəhərində, Şərur və Ordubadda əhali ilə keçirdiyi görüşlərdə 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatı ilə əlaqədar əsil həqiqəti əhaliyə söyləməli oldu: “Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistana satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi B.Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər” [36, v. 1].

B.Şahtaxtinskiyin əhali ilə görüşləri və söhbətləri öz nəticəsini verir. Diyarın əhalisi Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil sovet respublikası yaradılmasını tələb edirlər. Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi mərkəzin öz mövqeyini müəyyən qədər də olsa dəyişməsinə səbəb oldu. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli və inadlı mübarizəsi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozur. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdir. Əslində Ermənistanın Naxçıvanı Azərbaycanın bir hissəsi kimi deyil, müstəqil respublika kimi tanıması onun düşünülmüş, məkrli planlarının tərkib hissəsi idi. Naxçıvanı müstəqil qurum kimi tanımaqla Ermənistan gələcəkdə onu ilhaq etmək niyyəti güdüdü.

Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” [25, s. 75].

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90%-dən çoxu Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi [34, v. 79]. Bu rəy sorğusunun nəticəsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Naxçıvan məsələsində N.Nərimanovun əvvəlki mövqeyindən fərqli olaraq sonradan prinsipial mövqe tutması, onun adından B.Şahtaxtinskiyin Moskvada apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarlı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Rusiyada Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müfəttişi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox məsul vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Behbud ağa Şahtaxtinskiyin Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidməti olmuşdur [29]. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan SSR-in müxtəlif problemləri ilə bağlı RSFSR XKS-in sədri V.Leninə teleqramlar vurmuş, məktublara yazmış, bu məktublara bir sıra arayışlar da əlavə etmişdir. Onun V.Leninə göndərdiyi məktub və arayışlar içərisində 1921-ci il martın 1-də göndərdiyi teleqram və ona daxil etdiyi əlavələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun V.Leninə ünvanladığı bu teleqramda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmüşdü [32, s. 304]. Martın 7-də V.Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskiyin təklifi nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu.

Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq haqqında”kı müqavilədə də öz əksini tapdı. 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı razılığa gəldi ki, “Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (B) əlavəsində göstərilən

sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir” [22, v. 93 arx.; 16, s. 33, 37-38]. “Naxçıvanın ərazisi” adlı I (B) əlavəsində bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: “Ararat stansiyası – Saray Bulaq dağı – Kömürlü dağ – Sayat dağı (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8060) – 8022 yüksəkliyi – Kükü dağı (8282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi” [44, s. 38]. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi.

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olduğu məsələsində müttəfiqlər [4, v. 9-19]. Müqavilə maddəsindən də görüldüyü kimi, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, “Azərbaycan bu himayəçilik haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gedə bilməməsi” öz əksini tapmışdı.

“Naxçıvanın ərazisi” adlı 3 nömrəli əlavədə bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: “Urmiya kəndi, oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiyanı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xətlə qərbi Daş-Burun dağına (3142) və daha sonra sonra suayırıcı xətlə şərq Daş-Burun dağı (4108) və Cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə “Bulaq”dan cənuba, Bağırsağ dağı (6607), (6587 suayırıcı xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Kömürlü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ (7868) yüksəklikləri ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi” [22, v. 114-115].

Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi [42, s. 17]. Qars müqaviləsi ilə Ermənistan da Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu rəsmən təsdiq etdi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi.

Bununla belə, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Naxçıvanın statusu və təbəçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəə Qars müqaviləsində əks olunmamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir...” [24, s. 9].

Nəticə. Naxçıvanın tarixi müqəddəratında, onun Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Hər iki beynəlxalq müqavilə müddətsiz imzalanmış və bu gün də qüvvədədir. Həmin müqavilələri birtərəfli qaydada onu imzalayan dövlətlər ləğv edə bilməz. Buna baxmayaraq Ermənistan dövləti beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsinə bir neçə dəfə cəhd göstər-

mişdir. Azərbaycanda da bu mövqedə olan adamlar yox deyildir. Onların fikrincə, unitar dövlətin tərkibində muxtar respublika ola bilməz. Lakin dünya təcrübəsində belə nümunələr çoxdur. İkinci bir tərəfdən, Naxçıvanın muxtariyyət statusu onun təhlükəsizliyi üçün çox vacib bir amildir. Nə qədər ki, Naxçıvanın Azərbaycanla sərhəd əlaqəsi yoxdur, muxtariyyətin də olması əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusundan bəhs edən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına tarixi səfərləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının yubiley tədbirlərində iştirakı, dərin məzmunlu çıxışları, muxtar respublikada görülən işlər, quruculuq tədbirləri Heydər Əliyevin siyasi kursunun uğurla həyata keçirilməsini bir daha göstərir. Ardıcıl, düşünülmüş, uzaqgörən siyasətin nəticəsində “Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və keçdiyi çətin və şərəfli yol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması və bu statusun Azərbaycan dövləti tərəfindən daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin ümumi inkişafının böyük bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VI c. (aprel 1920-iyun 1941), Bakı: Elm, 2008, 568 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F. 28, siy. 1, iş 20.
3. ARDA: F. 28, siy. 1, iş 55.
4. ARDA: F. 28, siy. 1, iş 67.
5. ARDA: F. 411, siy. 1, iş 199.
6. ARDA: F. 894, siy. 2, iş 92.
7. ARDA: F. 894, siy. 2, iş 102.
8. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 33.
9. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 80.
10. ARDA: F. 894, siy. 10, iş 104.
11. ARDA: F. 897, siy. 1, iş 57^a.
12. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 1.
13. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 37.
14. ARDA: F. 970, siy. 1, iş 65.
15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA): F. 1, siy. 1, iş 24.
16. ARPIİ SSA: F. 1, siy. 2, iş 18.
17. ARPIİ SSA: F. 276, siy. 9, iş 1.
18. ARPIİ SSA: F. 277, siy. 2, iş 57.
19. ARPIİ SSA: F. 277, siy. 2, iş 58.

20. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 6.
21. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 71.
22. ARPIİ SSA: F. 609, siy. 1, iş 94.
23. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 472 s.
24. Behbud ağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi / 12 oktyabr 2011-ci ildə Behbud ağa Şahtaxtinskiinin 130-illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 88 s.
25. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 24-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
26. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Bakı: Azərnəşr, 1992, 142 s.
27. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi / Tərtib edən və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Bakı: Elm, 1999, 36 s.
28. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
29. İbrahimzadə F.Z. Behbud ağa Şahtaxtinskiinin siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı, 2007, 232 s.
30. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.
31. Mədətov Q.Ə. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in yaranması. Bakı: Azərnəşr, 1958, 164 s.
32. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
33. Musayev İ. Naxçıvan bölgəsində Amerika general-qubernatorluğuna dair / Tarixi keçmişsiz bu günümüz və gələcəyimiz yoxdur: Məruzələr məcmuəsi. Bakı, 1995, s. 228-229.
34. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 1, siy. 3, iş 13.
35. NMR DA: F. 314, siy. 5, iş 14.
36. NMR DA: F. 314, siy. 5, iş 15.
37. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. Bakı Universiteti “Xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, № 3, 250 s.
38. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının 90-illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2014, 9 aprel.
39. Nəriman Nərimanov / Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof. Teymur Əhmədov. Bakı: Nurlan NPM, 2010, 160 s.
40. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 148 s.
41. Rəhimov K., Sadıxov S. Naxçıvan 1920-ci illərin burulğanında // Dirçəliş, 1992, № 1, s. 40-46.
42. Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində / Tərtib edən və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: AzAtam, 2004, 84 s.
43. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
44. *Soyzal İ.* Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal andlaşmaları. I c. (1920-1945), 2. Baskı, Ankara, 1989, 704 s.
45. «Азербайджан» qəzeti.
46. Казымзаде Б. Борьба за Закавказье (1917-1921). Баку: Şərq-Qərb, 2010, 328 c.

47. Мадатов Г.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1968, 187 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacıyev.i1951@gmail.com

İsmayıl Hacıyev

MILITARY-POLITICAL SITUATION IN THE NAKHCHIVAN REGION AND THE ACQUISITION OF AUTONOMY STATUS (1917-1921)

The article examines the events that took place in the country after the fall of Tsarist Russia at the beginning of the twentieth century and its impact on the South Caucasus, the establishment of authorities in Nakhchivan, the establishment of three republics in the South Caucasus, territorial claims of Armenian Dashnaks against Azerbaijan and Nakhchivan, genocide policy against Azerbaijani population, the stubborn struggle of the Nakhchivanians against the Armenian raids, the dual policy of the great powers, the activities of the Muslim National Council and prominent personalities against this policy. A referendum for the preservation of Nakhchivan as a part of Azerbaijan, its outcomes, B. Shahtakhtinski's political struggle, and the decisions of two important international conferences in granting Nakhchivan autonomous status as a part of Azerbaijan were considered. Essential conclusions were reached.

Keywords: *Nakhchivan region, Special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Commissariat, Muslim National Committee, Azerbaijan Democratic Republic, Moscow and Kars treaties.*

Исмаил Гаджиев

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ И ПРИОБРЕТЕНИЕ СТАТУСА АВТОНОМИИ (1917-1921 гг.)

В статье рассмотрены события, произошедшие в стране после падения царской России в начале XX века и их влияние на Южный Кавказ, происходящие здесь события, создание властных структур в Нахчыване, образование трех республик на Южном Кавказе, территориальные претензии армянских дашнаков к Азербайджану, а также к Нахчывану, политика геноцида в отношении азербайджанского населения, упорная борьба нахчыванцев против армянских набегов, двойная политика великих держав, деятельность Мусульманского Национального Совета и видных деятелей против этой политики. Были изучены проведение референдума о сохранении Нахчыванского края в составе Азербайджана, его итоги, политическая борьба Б. Шахтактинского, решения двух важных международных конференций и их значение в присвоении Нахчыванскому краю статуса автономии в составе Азербайджана, и достигнуты важные научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыванский край, Особый Закавказский Комитет, Закавказский Комиссариат, Мусульманский Национальный Комитет, Азербайджанская Демократическая Республика, Московский и Карский договоры.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.02.2024
Son variant 05.03.2024